

Д. В. Тоїчкін

Зброя

ЗБРОЯ – знаряддя, які використовують у процесі ведення збройної боротьби для нанесення ушкоджень і матеріальних втрат супротивникові та його знищення. У [зброєзнавстві](#) й низці ін. наук істор. циклу – військ. історії, археології, історії мистецтва тощо – З. розглядають як речове істор. джерело, спеціалізов. інструмент ведення бою. Відповідно до найбільш заг. принципів користування предметами озброєння розрізняють ручну З. та [військову техніку](#), залежно від заг. принципу дії – *холодну зброю*, [вогнепальну зброю](#), мех. металеву та комбіновану. Дію холод. З. (признач. для ведення рукопаш. або дистанц. бою) забезпечують виключно м'язові зусилля воїна (її бойове застосування не пов'язане з використанням вибух. речовин); вогнепал. – сила тиску газів, утворених при згорянні пороху чи ін. вибух. речовин; металевій – енергія напруж. дуги або ін. пристроїв. Комбінов. З. конструктивно поєднує в собі кілька різних за принципом дії типів. На нижчих класифікац. рівнях схеми систематизації зброї істотно відрізняються залежно від особливостей обраного дослідником хронол. періоду, поставленої мети, типів зброї та ін. чинників. Так, холодну З., як правило, розподіляють на групи за двома критеріями: функціонал. призначенням і конструктив. особливостями. Від 2-ї пол. 20 ст. класифікац. ознаками З. є масштаби вражаючої дії ([зброя масового ураження](#) та звич.), характер вирішуваних з її допомогою завдань (стратег., оперативно-тактична, тактична), цільове призначення (одно-, багатоцільова й універсал.) та ін.

Як пристрій, спеціально пристосов. для ведення бойових дій, З. розвинулася із засобів для полювання – примітивно оброблених підруч. предметів. Перші види З. раннього палеоліту (палиця, дерев'яний спис, каміння) функціонально були швидше знаряддям, ніж З., хоча чіткої межі між цими поняттями тоді не існувало. Осн. зразки з'явилися в пізньому палеоліті, коли вдосконалення З. збіглося з прогресом у галузі оброблення каменю: списи та дротики з кам'яними чи кістяними вістрями, кам'яні ножі. У період мезоліту здійснено одне з найвизначніших відкриттів у історії З. – винайдено лук та стріли. Уперше З. стала складним пристроєм, спроектов. і створеним людиною. Поява лука зумовила розроблення техніки володіння З. – профес. навичок індивід. ведення бою. У добу неоліту з'явилися базові для всього її подальшого розвитку види З. – кам'яна сокира, булава з кам'яною голівкою, кинджали з каменю та кістки; розпочато виготовлення засобів захисту. Із

відкриттям міді (див. [Енеоліт](#)) та винайденням бронзи (див. [Бронзовий вік](#)) почався новий етап розвитку З., який припав на час становлення ранніх держав. У цей період з'явилися військ. види ручної холод. З. (мечі, чекани, списи тощо) та військ. техніка (метальні й облогові пристрої та ін.), їхнє виробництво стало масовим. Осн. матеріали бойових частин З. – мідь і бронза, від 12–10 ст. до н. е. – залізо (див. [Залізний вік](#)). Виготовлення З. набуло характеру ще більш складного технол. процесу, пов'язаного з ін. тех. галузями людської діяльності (добуванням металів, металооброб. справою тощо). Подальшому її розвитку притаманні ускладнення й удосконалення існуючих форм і технол. процесів, спеціалізація відповідно до появи нових військ. груп або родів військ. У профес. арміях рабовласниц. держав уперше холодну З. поділено на піхотну та кавалерійську. Поступово у зброй. рукопаш. боротьбі провідну роль почав відігравати меч. У 7–8 ст. н. е. на укр. землях сформувався новий комплекс легкого озброєння кінного воїна та з'явився новий різновид холод. клинк. З. – шабля, в 9–13 ст. у Київ. Русі – комплекс важкого озброєння дружинника. В якості наступал. З. руські воїни використовували мечі, шаблі, кинджали, ножі, сокири, списи, сулиці (дротики), палиці, булави, обушки (кістені), бойові молоти, самостріли, луки й стріли, а також метальні пристрої різноманіт. конструкції; із захис. засобів – щити, кольчуги, обладунки різних типів, шоломи тощо. Новий епохал. етап розвитку З. пов'язаний із відкриттям у 12 ст. металевих властивостей димного пороху та винайденням пристроїв для їх використання. У 3х. Європі й на укр. землях вогнепал. З., відома від 14 ст., у 15 ст. виділилася в окремий вид: виникла стрілец. З. (признач. для стрільби кулями чи ін. вражаючими елементами), арсенал військ. техніки збагатили гармати (див. [Артилерія](#)). Тоді ж сконструйовано перші рушніці (в Україні – ручні пищалі). Тех. недосконалість деякий час перешкождала стрілец. вогнепал. З. на рівних конкурувати з холод., однак із винайденням коліс. й ударно-кремін. замк. механізмів, які замінили гнотовий, ситуація кардинально змінилася. Від 16 ст. перевага вогнепал. З. стала незапереч., натомість роль холод. З. постійно знижувалася, звузилась сфера її використання. У 15–16 ст. швидкими темпами розвивалася артилерія: з'явилися гармати з чавун. стволами, ядра зі свинцю та чавуну. Починаючи від 17 ст. різко зростає кількість стрілец. З. Становлення і розвиток регуляр. армій, нової військ. організації та [воєнного мистецтва](#) спричинили глобал. зміни характеру ведення війн. У військах масово запроваджено паперовий патрон, патронташі, зменшено калібр мушкетів, унаслідок чого зросли швидкість та влучність стрільби. Польову артилерію поділено на важку й легку, різні нововведення (металева ядро, гранульов. порох, горизонт. підйомний гвинт, трубка для запалу тощо) сприяли підвищенню ефективності стрільби. У нових умовах продовжився розвиток холод. З.: з'явився багнет, кардинально знизилася роль захис. обладунку, деякі різновиди (меч) остаточно застаріли і вийшли з ужитку, інші (булава) набули виключно церемоніал. значення. Шабля та палаш стали осн. З. ближнього бою кінноти, шпага – рукопаш. піхоти. У 17 ст. отримав подальший розвиток комплекс озброєння укр. козаків. Особливе геополіт. розташування України (між Сх. і 3х.) та наявність супротивників, озброєних різними комплексами військ. спорядження

й тактич. схемами бойових дій, значно вплинули на формування нац. комплексу озброєння та військ. спорядження (він мав бути достатньо легким для швидких маршів й ефектив. маневрування у боротьбі з крим. татарами і водночас досить потужним для протистояння армії європ. зразка). Один із найважливіших елементів наступал. озброєння козаків – стрілец. З. У ході розкопок на місці Берестец. битви 1651 виявлено майже всі види й типи ручної вогнепал. З. 1-ї пол. 17 ст.: мушкети, аркебузи, карабіни, пістолі та ін., а також рештки сагайдака зі стрілами. У той час лук ще активно конкурував зі стрілец. З., невелика кількість лучників входила до складу козац. війська Б. Хмельницького (на Запорозжі лук протримався до серед. 18 ст.). Із холод. З. козаки використовували ножі, кинджали, шаблі, бердиші, келепи (клювці), чекани, рогатини, списи, піки, булави, перначі, кістені. До козац. відносять і т. зв. селян. З. (довбні, сокири, бойові коси, серпи, ціпи), оскільки селяни становили постійне джерело поповнення козац. війська. Традиц. захисне спорядження (шоломи, обладунки, щити) козаки, як правило, не використовували, за винятком окремих представників старшини. Велике значення у веденні бойових дій відведено артилерії – неодмін. атрибуту козац. війська. Обрання гетьмана вважали легітимним тільки тоді, коли воно було проведено при «арматі» Війська Запорозького. Гармата, булава та шабля входили до складу гетьман. клейнодів. Характер. ознаками комплексу козац. озброєння є його сучасність для 17–18 ст., висока динаміка розвитку, прагматизм, а також неоднорідність. Навіть за гетьманства Б. Хмельницького козаки не становили регуляр. армії на зразок зх.-європ. із розвинутою системою складів, комунікатив. ліній і централізов. забезпеченням З. та амуніцією. Кожен козак озброювався по можливості й влас. коштом, тому в часи екон. занепаду вони матеріально не могли підтримувати боєздатність на належ. рівні. Ситуація з браком З. особливо загострювалася при веденні масштаб. бойових дій, коли до реєстров. козаків і запорожців приєднувалися великі маси селян. Після включення у 18 ст. козац. формувань до складу ЗС Рос. імперії їхнє значення поступово знизалося: з окремої армії вони перетворилися на кінні підрозділи, що виконували функції легкої кавалерії, насамперед розвідки та бойової охорони. Розвиток науки й техніки наприкінці 19 ст. ознаменував поч. епохи високих військ. технологій. Винаходи цього періоду – ракети, торпеди, військ. техніка, оснащена потуж. артилерією, паровими та електр. двигунами (броненосці та підводні човни) – на багато десятиліть наперед визначили способи ведення війн. Новий етап у розвитку стрілец. З. та артилерії пов'язаний із масовим впровадженням наріз. стволів, казнозаряд. З., унітар. патрона з металеву гільзою й капсулем, бездим. пороху. Наступ. крок – розроблення й прийняття на озброєння автомат. і магазин. З. (значно зросли дальність, інтенсивність і влучність стрільби). У 20 ст. прискорювачем розвитку військ. техніки стала 1-а світова війна, у ході якої апробовано нові види озброєння й тактико-стратег. схеми; з'явилися [авіація військова](#), *танки* й З. масового ураження (хім.); змінилися традиц. уявлення про ведення війн. З часів відмови від магазин. системи постачання на користь більш гнучкої системи матеріал. забезпечення ЗС (19 ст.) розбудована інфраструктура набула нового військ. значення. Відтоді саме

розташування ліній комунікації визначало осн. напрями розгортання бойових дій. Відповідно змінилися й оперативно-тактичні завдання: гол. боротьба точилася за захоплення чи знищення ліній комунікації та пунктів матеріал.-тех. забезпечення. Прив'язка бойових дій до шляхів забезпечення, у першу чергу залізниць, зумовила появу спеціалізов. виду військ. техніки – [бронепоїздів](#). Розвитку озброєнь наприкінці 19 – на поч. 20 ст. притаманне співіснування старих і нових (високотехнол.) видів З., родів військ і тактич. схем. Під час 1-ї світової війни українці воювали у військ. формуваннях ЗС Рос. і Австро-Угор. імперій, на основі яких згодом сформовано ЗС УНР та ЗУНР у складі сухопут. військ, авіації та флоту. На озброєнні сухопут. військ перебували бронепоезди, броневих автомобілів, гаубиць, піхотні та польові гармати, стрілец. З. (пістолети, револьвери, гвинтівки, кулемети), ручні та гвинтівочні гранати. Найпопулярніші серед них – револьвери Раст-Гассер зразка 1898 (Австро-Угорщина), Наган зразка 1895 (Росія); пістолети Штайр зразка 1909/12 (Австро-Угорщина), Парабелум Р08 зразка 1908, Маузер С96 зразка 1896/1908 (Німеччина), Браунінг зразка 1903 (Бельгія); гвинтівки Манліхер зразка 1895 (Австро-Угорщина), Маузер зразка 1898/1910 (Німеччина), Мосіна зразка 1891/1910 (Росія); пістолети-кулемети та кулемети Шварцлозе зразка 1907/16 (Австро-Угорщина), Льюїс зразка 1915/18 (Велика Британія), Максим зразка 1908/18, Бергман МР 18 зразка 1915 (Німеччина) та ін. Із холод. З. використовували драгун. й піхотну офіцер. та солдат. шашки зразка 1881/1913 (видозмінена модель зразка 1940 донині перебуває на озброєнні роти Почес. варті МО України), козац. солдат. і офіцер. шашки зразка 1881/1910, козац. шашку зразка 1904 (Росія); кавалерій. солдат., офіцер. та піхотну офіцер. шаблі зразків 1861, 1869, 1877, 1904 (Австро-Угорщина); кавалерій. шаблю М 52/79 зразка 1879 (Німеччина); різноманітні багнети й тесаки, кавалерій. піки. Військ. флот України 1918 складався з ліній. кораблів, крейсерів, гідрокрейсерів, ескадрених міноносців, підвод. човнів, сторожових кораблів, транспортів і тральщиків, він також мав у своїй структурі військ.-мор. авіацію (гідроплани). ВПС були укомплектовані літаками нім. й франц. виробництва. Через невелику чисельність укр. підрозділів їхніми осн. тактич. схемами стали постійне маневрування, проведення бойових дій вздовж комунікац. ліній (залізниць), гол. засобами боротьби – бронепоезди та броневих автомобілів, під прикриттям яких діяли піхота й кіннота. Виникнення тоталітар. держав і подальше удосконалення військ. техніки призвело до появи доктрини тотал. війни та її практич. втілення. Під час 2-ї світової війни завершився перехід до повної механізації бойових засобів, остаточно зникли застарілі різновиди військ. Осн. види озброєння того періоду представлені переважно продукцією рад., нім., амер., британ., япон. та італ. ВПК. У процесі випробування новіт. зразків на фронті визначено напрями подальшого розвитку військ. техніки: ракетобудування та перехід військ. авіації до реактив. двигунів. З винайденням і випробуванням атом. бомби 1945 розпочалась нова ера в історії З. масового ураження, а поява ракетно-ядер. З. остаточно змінила традиц. уявлення про війни та способи їх ведення (доктрини глобал. та обмеженої ядер. війни). Наприкінці 20 ст. найбільш економічно розвинуті країни почали розробляти космічні військ. програми та [високоточну](#)

зброю. На ниніш. етапі розвитку стратег. озброєнь гол. пріоритетом є створення глобал. мережі протиракет. оборони. У сучас. бойовій техніці поєднані безпосередні засоби вражаючої дії, пристрої їх транспортування та системи націлювання і керування (комплекси озброєнь).

1991 ЗС України успадкували від СРСР одне з найпотужніших військ. угруповань у Європі, оснащене кращими зразками звич. та ядер. озброєння і військ. техніки. Після добровіл. відмови України від ядер. арсеналу (остаточно ліквідований 1996) скасовано й відповідні роди військ. Від 2001 ЗС України перебувають у стадії реформування та розвитку, триває розбудова вітчизн. ОПК. Укр. бронетанкобудування зосереджено на [«Заводі ім. В. Малишева»](#), який спільно із «Харківським конструкторським бюро з машинобудування ім. О. Морозова» виготовляє та реалізує на зовн. ринку бронетехніку, здійснює модернізацію танків та бронетранспортерів, випущених у колиш. СРСР. Серед остан. розробок – осн. бойовий танк Т-84-120 «Ятаган», бронетранспортер БТР-4, броньована ремонтно-евакуац. машина «Атлет», багатоцільовий коліс. транспорт. засіб ДОЗОР-Б. Від часу заснування на [АНТК ім. О. Антонова](#) створ. більше сотні типів і модифікацій військ. й цивіл. літаків різноманіт. класу та призначення (див. [«Ан»](#)). Казенне підприємство [«Кораблебудування Дослідно-проектний центр»](#) є гол. організацією наук.-тех. галузі військ. кораблебудування України. Його фахівці розробили проекти фрегата «Сапсан-2100», багатоцільового корвета «Мусон» тощо. Навігац. обладнання для ВМФ і ВПС, автоматизов. комплекси та засоби навігації й керування рухом, радіолокац. техніку розробляють і виготовляють у [«Квант» Науково-дослідному інституті](#), [«Іскра» Науково-виробничому комплексі](#), на заводах [«Буревісник»](#) та [«Радар»](#). У [«Форт» Науково-виробничому об'єднанні](#) створ. сучасні зразки стрілец. вогнепал. З. – штурмові автомат. гвинтівки, пістолети-кулемети, кулемети, пістолети «Форт» різних модифікацій. Стрілец. З. також проектують і виробляють на [«Заводі точної механіки»](#), у *Точного машинобудування Науковому центрі*. Наявність вироб. потужностей дозволяла Україні впродовж багатьох років входити у першу десятку найбільших світ. експортерів З., однак від 2009 темпи продажу військ. техніки суттєво знизилися. Нині на озброєнні сухопут. військ ЗС України перебувають ракетні комплекси «Точка», «Точка-У», реактивні системи залпового вогню БМ-21 «Град», 9К57 «Ураган», 9К58 «Смерч», важка самохідна та стаціонарна артилерія (калібром 122–203 мм), танки Т-64Б (М), -72, -84 «Оплот», бойові машини піхоти БМП-1, -2, -3 та десанту БМД-2, бронетранспортери БТР-60ПБ, -70, -80, МТ-ЛБ, бойові розвідув.-дозорні машини БРДМ-2, автомобілі ГАЗ-66, ЗіЛ-131, УРАЛ-4320, КАМАЗ-4310, КрАЗ, протитанкові ракетні комплекси «Штурм-С», «Конкурс», «Фагот» і гармати Т-12, МТ-12, зенітні ракетні комплекси С-300В1, -300ПС, -200В, «Тор», «Куб-М3», «Бук-М», «Оса-АК», зенітні гарматно-ракетні комплекси «Тунгуска», зенітні самохідні установки «Шилка», переносні зенітні ракетні комплекси «Голка»; авіації – бомбардувальники Су-24М, винищувачі МіГ-29, Су-27, штурмовики Су-25, розвідув. літаки Су-24МР, транспортні літаки,

розроблені у КБ О. Антонова, вертольоти Мі-24, -8 (МТ), -2, -26; у складі Військ.-мор. сил – кораблі класів фрегат, корвет, тральщик, великі десантні кораблі й кораблі упр., підвод. човен, ракетні катери та судна забезпечення. Стрілець. З. представлена пістолетами систем Макарова, Стєчкіна, Токарева, модифікаціями автомата Калашникова (АКМ, АК-74, АКС-74У), снайпер. гвинтівками (СГД і ТОЗ-18), карабіном КС-23, гранатометом підствол. ГП-25 та ін. Окрім того, силові підрозділи МВС, СБУ, Упр. держ. охорони, Держ. прикордон. служби та Служби зовн. розвідки України озброєно зразками стрілець. З. вітчизн. виготовлення, серед яких – пістолет «Форт-12», штурмові «Форт-221», -222, -223 та снайпер. «Форт-301» гвинтівки, пістолет-кулемет «Форт-224», кулемет «Форт-401» і їхні модифікації.

Фотоілюстрації

Рекомендована література

1. Винклер П. Оружие: Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала века. С.-Петербург, 1894;
2. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія Українського війська: У 2-х т. Л., 1936;
3. Вінніпег, 1953;
4. Федоров В. Г. Эволюция стрелкового оружия. Ч. 1–2. Москва, 1938–39;
5. Черненко Е. В. Скифский доспех. К., 1968;
6. Сидоренко В. О. Зброя XVI–XVII століть на Україні – пам'ятка історії та мистецтва. К., 1970;
7. Його ж. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Істор. джерела та їх використання. К., 1972. Вип. 7;
8. Черненко Е. В. Скифские лучники. К., 1981;
9. Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків: У 3-х т. Т. 1. К., 1990;
10. I. Lebedynsky. Les Armes Cosaques et Caucasiennes et les Armes Traditionnell d'Europe Orientale. La Tour-du-Pin, 1990;
11. Жук А. Б. Стрелковое оружие. Москва, 1992;
12. Свєшников І. К. Битва під Берестечком. Л., 1992;
13. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі. К., 2000;
14. Кулинский А. Н. Европейское холодное оружие. С.-Петербург, 2003;
15. Мальченко О. Арсенали українських замків XV – середини XVII ст. К., 2004;

16. Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / Пер. с англ. Москва, 2004;
17. Монетчиков С. Б. Пехотное оружие Третьего рейха: У 2-х т. С.-Петербург, 2005–06;
18. Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х.). К., 2006;
19. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие: В 3-х вып. С.-Петербург, 2006;
20. Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. К., 2007;
21. Гуцул В. Бойові мечі з музейного зібрання Ужгородського замку. Л., 2008;
22. Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців. К., 2008;
23. Фролов Б. Е. Холодное оружие кубанских казаков. Краснодар, 2009;
24. Мальченко О. Орнаментовані гармати на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). К., 2009;
25. Грицюк В. Військо скіфів (озброєння, організація війни та воєнне мистецтво). К.; Чц., 2009.

Бібліографічний опис:

Зброя / Д. В. Тоїчкін // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-16562>

2001-2024 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).